

INTERNATIONALEN: REIZIGERS, KERMISGANGERS EN EEN GEHEIME LOGE

De dagen van het Amsterdamse iwv waren na 1873 geteld. *De Werkman* bleef tot in december 1876 verschijnen, maar de boventoon werd nu gevoerd door aanhangers van het ANwv, al bleef het blad ook steeds ruimte bieden aan de Internationalen. Een hevige strijd tussen de 'politieke' vleugel rondom Karl Marx en hen die zich achter het 'anarchistische' vaandel van Michael Bakoenin hadden geschaard, maakte op het Haagse congres in september 1872 een feitelijk einde aan de Internationale. Het uiteenvallen van de overkoepelende federatie bleef in Amsterdam echter zonder directe gevolgen. Het iwv werd nimmer formeel ontbonden, maar staakte in de loop van 1874 het publieke optreden volledig. Het werk werd ondertussen, min of meer verborgen, door verschillende groepen uit het oude ledenbestand onverdroten voortgezet, en nog in september 1875 hielden de Amsterdamse Internationalen hun maandelijks ledenvergaderingen in eigen kring onder de vlag van het iwv.¹

INTERNATIONAAL?

Deel uit te maken van een Internationale waarvan de Algemene Raad in Londen zetelde, bracht voor de Amsterdammers problemen met zich mee. Het gaf tegenstanders als die van het ANwv de kans te schermen met de zware beschuldiging van gebrek aan vaderlandsliefde, en feitelijk stonden er maar weinig voordelen tegenover. Hoe hardnekkig de mannen van het iwv ook volhielden dat alleen door samenwerking over de grenzen heen de werkman zijn lot kon verbeteren, in de praktijk bleven de Amsterdammers toch vooral op zichzelf aangewezen. De centrale leiding van de Internationale kon maar weinig steun bieden en ondervond vanaf 1870 veel hinder van het enthousiasme waarmee nationale secties een beroep op ondersteuning deden.² Dat onder die omstandigheden weinig aandacht aan een onbetekenende uithoek als Amsterdam werd besteed, lag voor de hand.

Het onderhouden van de contacten met de Algemene Raad in Londen werd bemoeilijkt door praktische problemen. Hendrik Gerhard was een tijdlang belast met de internationale correspondentie, maar moest Londen bij herhaling

[9] Protest tegen het neerslaan van het Kermisoproer, georganiseerd door volksvriend Klaas Ris.

verzoeken in het Frans of Duits te schrijven, omdat niemand in de Amsterdamse afdeling Engels kon lezen. Dezelfde Gerhard beklagde zich er bovendien over, dat hij voor de uit Londen verzonden nummers van *The Great Eastern Post*, waarin de notulen van de Algemene Raad werden gepubliceerd, steeds 20 cent strafport moest betalen. Of er iets mis ging bij de verzending of dat er dieven rondliepen bij de posterijen wist Gerhard niet, maar erg hinderlijk was het wel.³ De verbindingen bleven een probleem. Karl Marx, secretaris voor Holland, richtte een verzoek om toezending van *De Werkman* nog in december 1871 aan de kameraden in Brussel. In maart 1873 wist Friedrich Engels op zijn beurt geen enkel adres van een Amsterdamse Internationaal te noemen.⁴

Veel soepeler verliep het contact tussen Amsterdam en de Belgen, dat ook meer betekenis lijkt te hebben gehad dan de formele band met Londen. Amsterdamse afgevaardigden van het rww namen deel aan twee Congressen van Zuid- en Noord-Nederlandsche Werklieden, die tijdens de Paasdagen van april 1870 en april 1871 in respectievelijk Antwerpen en Gent werden gehouden.⁵ Vervolgens was al met de Pinksterdagen van 28 en 29 mei 1871 de beurt aan Amsterdam, waar in lokaal De Keizerskroon, aan het Singel bij de Vijzelstraat, het derde werkliedencongres plaatsvond. Georganiseerd door de Amsterdamse Internationalen, was het bedoeld als een algemene beraadslaging van Belgische en Nederlandse werklieden, ongeacht of hun vereniging tot de Internationale behoorde of niet. De gevoerde discussies over samensmelting zouden zonder praktische gevolgen blijven, maar maakten één ding wel duidelijk: de Amsterdamse Internationalen hadden meer gemeen met hun broeders uit Gent en Antwerpen dan met hun land- en stadsgenoten die buiten de Internationale stonden.⁶ Doordat zij zich geconfronteerd zagen met vergelijkbare problemen en hindernissen, ontstond een sfeer van lotsverbondenheid tussen Vlaamse en Hollandse Interna-

tionalen, die gestalte kreeg in wat wel een 'rode Groot-Nederlandse gedachte' is genoemd.⁷

Meer dan door correspondentie tussen bestuurders en het uitwisselen van periodieken werd het contact tussen de verschillende afdelingen onderhouden door over en weer migrerende Internationalen. Zoals de Antwerpenaar Hendrik van Offel in de Amsterdamse Staalstraat voortdichtte aan zijn door Vlamingen en Hollanders gezongen liederen, zo weerhield de verhuizing naar Antwerpen de Amsterdammer Jan Wagenaar er niet van om vandaar zijn felle bijdragen aan *De Werkman* te blijven leveren.⁸ Voor reizende Internationalen vormde het grensoverschrijdend netwerk van afdelingen een welkome verzameling aanloopadressen. De eigen afdelingen voorzagen migranten van aanbevelingsbrieven als die van Salomon van der Hout, van wie Hendrik Gerhard in december 1872 zwart op wit getuigde, dat hij 'un homme plein d'énergie' was, die hij de Londense kameraden van harte kon aanbevelen. Ook ver van huis vond de Internationaal een warm welkom in 'eigen' kring. In dezelfde week dat Van der Hout met zijn getuigschrift op zak naar Londen trok, arriveerde de 18-jarige Keulse jongeling Peter Müller in Amsterdam. Nog geen 24 uur na aankomst had hij de weg naar Dalrust gevonden, om er 'de broedergroet der Duitsche Internationalen' over te brengen.⁹

Het internationale netwerk van de Amsterdammers werd in deze jaren gespannen langs familiebanden en persoonlijke kennismakingen. Langs die weg vond *De Werkman* zelfs lezers aan de overkant van de oceaan. De in Londen verblijvende Amsterdamse sigarenmaker F. Neuman verzocht de redactie in 1875 ten minste om toezending van tien extra exemplaren, om die te kunnen doorsturen naar zijn vrienden in Amerika.¹⁰ In dit opzicht verschilden de grensoverschrijdende contacten van de Amsterdammers niet van de contacten binnen Nederland. Afdelingen als die van Den Haag en Utrecht waren opgericht nadat de reislustige Amsterdammer Michon er was komen wonen. Slechts tweemaal vonden Amsterdamse Internationalen gelegenheid propaganda te maken op schijnbaar onbekend terrein. In geen van beide gevallen was evenwel sprake van een willekeurige keuze. In de zomer van 1872 trad Klaas Ris tweemaal met groot succes op in de Zaanstreek, de omgeving waarin hij was opgegroeid.¹¹ Hendrik Gerhard sprak op zijn beurt in maart 1873 te Delft, de plaats waar hij als weeskind zijn jonge jaren had doorgebracht.¹² Zelfs bij optredens buiten de stad leken de Amsterdamse Internationalen zich strikt te beperken tot min of meer bekend terrein.

Londen werd een belangrijk reisdoel voor Amsterdammers die als Internationaal niet meer aan de slag konden komen. Het vertrek van bekende activisten als Van der Hout en Potharst was stevast aanleiding voor grootschalige afscheidsmeetings in Dalrust. Naarmate meer Amsterdammers in Londen arriveerden, groeide daar een hechte kern van activisten, die nieuw aangekomenen aan voedsel, onderdak en werk probeerde te helpen. De groep Amsterdamse Internationalen te Londen beperkte zich echter niet tot dit onderling hulpbetoon in eigen

kring. In de zomer van 1873 richtten zij een Vereeniging tot Nut der Nederlanders op, terwijl op 5 december van hetzelfde jaar een eigen Londens weekblad, *De Nederlander*, begon te verschijnen.¹³

De broeders in Amsterdam werden ondertussen vanuit Londen bestookt met uitvoerige berichten over inrichting en optreden van de Britse arbeidersbeweging, waarbij goede raad soms vermengd werd met een wat neerbuigende houding ten opzichte van het gemodder in het achterlijke vaderland. De Amsterdamse suikerbakker F.W.L. Sauer was samen met Salomon van der Hout naar Londen getogen, en berichtte in *De Werkman* dat er bij hun aankomst wel 3000 Londense gasarbeiders hadden gestaakt: een heel stuk van de stad was volkomen donker geweest! Later trokken Sauer en Van der Hout overigens nog een tijd naar Duitsland, vanwaar al even opgetogen berichten omtrent Ferdinand Lassalle en diens sociaal-democraten naar huis werden verstuurd.¹⁴

Hoewel met name Van der Hout in later jaren in regelmatig contact stond met Friedrich Engels – die hem aanvankelijk maar een *Bummler* vond – had het bestaan van een Londense kring van Amsterdammers geen consequenties voor de relatie tussen de Algemene Raad en de afdeling Amsterdam.¹⁵ Het merendeel van de Internationale Amsterdamse Londenars arriveerde pas nadat het Haagse wereldcongres in september 1872 besloten had de zetel van de Raad naar New York te verplaatsen. De Londense kring bleef ook daardoor in hoge mate een soort buitenpost van de afdeling Amsterdam, en de advertentie- en correspondentierubrieken van *De Werkman* bewezen daarbij goede diensten. De geboorte van kinderen in het buitenland werd erin bekendgemaakt en de vaders in den vreemde konden langs diezelfde weg worden gefeliciteerd. Week in, week uit bleef *De Werkman* ruimte bieden aan strikt particuliere berichten: 'Vriend Sauer. Uwe ouders zonden reeds 2 brieven af om antwoord. Zijn ongerust.'¹⁶

Hechte persoonlijke relaties verbonden de migranten met de achterblijvers. Een dergelijke emotionele lading moesten de relaties met een college als de Algemene Raad natuurlijk ontberen. Misschien verklaart dat de uitgesproken lauwe reactie van de Amsterdammers op het feit dat eindelijk, na jaren aandringen, het wereldcongres van de Internationale van 2 tot 7 september 1872 in Nederland plaatsvond. Gekozen was voor Den Haag, waar de afdeling van nog veel minder betekenis was dan die in Amsterdam. Behalve de Amsterdamse afgevaardigden Gerhard, Gilkens en Van der Hout is maar één Amsterdamse bezoeker bekend: de Internationaal en kastenmaker J.G. Blok uit de Palmstraat in de Jordaan.¹⁷ Hij was er getuige van het ontluisterende schouwspel van een organisatie die door twistende voorlieden verscheurd raakte. Na gedegen voorbereiding slaagde de 'politieke' vleugel rond Marx en Engels erin hun tegenstrevers uit het 'federatieve', 'anti-autoritaire' of 'anarchistische' kamp uit te schakelen.¹⁸ Terwijl de burgerlijke pers zeer uitvoerig aandacht besteedde aan het revolutionaire wereldcongres op Hollandse bodem, beperkte *De Werkman* zich tot welgeteld zes regels, waarvoor plaats werd ingeruimd op pagina drie. Veel meer aandacht trok een week later het ontslag van Hendrik Gerhard, die na tien jaar werken voor de

luxe-kleermakersfirma van de heer Bodenheimer aan de dijk was gezet, omdat hij het wereldcongres had durven voorzitten.¹⁹

Het Haagse congres markeerde de breuk tussen wat zich tot de anarchistische en sociaal-democratische vleugels van de arbeidersbeweging zou ontwikkelen, en daarmee ook het einde van de Internationale als unieke federatie van beide. De keuze tussen de twee kampen werd door de Amsterdammers waarschijnlijk niet ervaren als iets wat hun aanging. Alle afgevaardigden werden zonder onderscheid uitgenodigd na afloop van de zittingen naar Amsterdam te komen, waar Karl Marx op zondag 8 september 1872 in lokaal Dalrust sprak. Het optreden van Marx en diens medestanders Engels, F.A. Sorge en schoonzoon Paul Lafargue baarde echter maar weinig opzien. Het opmerkelijkst was misschien nog wel dat Klaas Ris er dit keer als 'commissaris van orde' het zwijgen toe deed. In het publiek – een schamel honderdtal – was inspecteur Hazenberg als immer op zijn post, en ook hij vond het gebodene weinig schokkend. Het politierapport van deze historische zitting was aanzienlijk bondiger dan normaal.²⁰

Veel diepere indruk op de Amsterdamse Internationalen maakten de Zwitserse en Spaanse afgevaardigden van de 'anarchistische' richting. Zij waren 's avonds te gast in een grote vergadering van stakende typografen, na eerder die middag al ontvangen te zijn in het vergaderlokaal van de smidsgezellen. Anders dan de vooral Duitse aanhangers van Marx, die zich nogal serieus en zwaar op de hand hadden betoond, wisten de 'anti-autoritairen' onder aanvoering van de Zwitserse onderwijzer James Guillaume de juiste toon te treffen. Friedrich Engels zou zich zelfs, na bemerkt te hebben hoe geestdriftig de typografen zijn tegenstanders onthaalden, schielijk uit de zaal hebben teruggetrokken. Aansluitend werden de anti-autoritaire voormannen door de Amsterdamse Internationalen meegetroond naar een sober gelambriseerde bovenzaal elders in de stad. Daar werd in opperbeste stemming rond een grote tafel verder gepraat en gelachen. Onder de vaardige pianobegeleiding van Bakoenins medewerker Nikolai Zhoekovsky zong het gezelschap tot diep in de nacht de liederen van voorbije opstanden en revoluties.²¹

Wel mocht Hendrik Gerhard nog de volgende ochtend zijn opwachting komen maken in het Bible-hotel in de Warmoesstraat, waar de familie Marx logeerde. In later jaren gevraagd naar hoe hij er was binnengelaten, moest hij echter bitter vaststellen: 'Och, zooals een fatsoenlijk man zijn kruier ontvangt.'²² Het was dezelfde Gerhard die ruim een jaar later Bakoenins befaamde afscheidsbrief uit het Frans vertaalde en deze ondubbelzinnige afrekening met de autoritaire, 'Bismarckiaanse' reactie die Marx binnen de Internationale vertegenwoordigde, in *De Werkman* publiceerde. Volgens de vertaler voorzag hij met zijn werk in een dringende behoefte, 'vermits in den laatsten tijd, – na het haagsche congres – in de nederlandsche sectiën veel over Bakounine gesproken is'.²³

Het geringe enthousiasme in Amsterdam voor het marxistische kamp hing misschien samen met een meer algemene anti-Duitse gezindheid in Nederland. De marxistische meerderheid op het congres had de Internationale op een meer

politieke koers willen brengen en tegelijkertijd de organisatie willen centraliseren. De Amsterdammers kunnen op het eerste punt weinig aan te merken hebben gehad: zelf hadden zij zich immers ook sterk gemaakt voor zaken als algemeen kiesrecht. Zelfs de oorspronkelijk uit Vlaanderen stammende eis van een 'Derde Kamer' als aparte volksvertegenwoordiging van de werklieden, was door hen overgenomen. De nadruk die Marx en de zijnen legden op centralisatie van de Internationale en uitbreiding van de bevoegdheden van de Algemene Raad, moet de Amsterdammers echter kopschuw hebben gemaakt.

Voor de marxisten zou Amsterdam nog lang een hopeloos verloren stelling blijven. Veel liefde ging er niet aan verloren. Al in augustus 1870 was de Zwitser Herman Jung 'burger' Marx bijgevalen, toen die zich in de Algemene Raad verzette tegen het idee een congres in Amsterdam te houden: 'Cit.[izen] Jung considered Amsterdam the last place to hold a Congress in. The working class there was in a very dejected state.'²⁴

In werkelijkheid viel het met die ontmoediging onder Amsterdamse arbeiders nogal mee. Aan grenzen stoorden de Amsterdamse Internationalen zich niet langer, maar ook in hun internationale relaties bleven persoonlijk contact en emotionele banden een doorslaggevende rol spelen.

'KERMIS MOET ER WEZEN'

Toen de Amsterdamse Internationalen zich in eigen kring terugtrokken, leken rustige jaren zonder verstoringen van de openbare orde aan te breken. Weliswaar hadden 1200 timmerlieden van Concordia Inter Nos op een snikhete zondag 8 augustus 1875 de primeur van een meeting 'in het Open Veld' aan de Haarlemmerweg buiten de Willemspoort, maar die was zonder rumoer verlopen.²⁵ Het was het Amsterdamse gemeentebestuur onder leiding van burgemeester C.J.A. den Tex, dat eigenhandig een nieuwe episode van ongebreideld straatrumoer zou veroorzaken door met ingang van september 1876 de traditionele Amsterdamse kermis te verbieden.

De kermis was al langer doelwit van zedelijke beschavers en volksverheffers geweest, lang niet alleen in Amsterdam. Tijdens de kermis werd de openbare ruimte in beslag genomen door het volk in zijn meest onaangename gedaante: werklieden en vrouwvolk gingen beschonken hossend door de straten, kwajongens haalden ongestraft hun streken uit en zelfs dienstmeiden en naaisters leken alle zedelijkheid uit het oog te verliezen, bijvoorbeeld door zich op de 'mannenmarkten' een 'kermisvrijer' te huren. Drie weken lang werd het toneel van de stad bespeeld door het volk en leek de bestaande maatschappelijke hiërarchie vervallen verklaard. Daarna keerde de rust weer voor een jaar terug. Zo was het sinds mensenheugenis en langer gegaan, maar na een campagne van tien jaar had de gebundelde kracht van de Vereeniging tot Verbetering van het Volksvermaak, drankbestrijders, kerkenraden en gemeentebestuurders een eind aan het

feest weten te maken. Na een geleidelijke bekorting van de kermis in voorgaande jaren zouden de septemberweken van 1876 voor het eerst zonder wanordelijkheden voorbij kunnen gaan.²⁶

Dat het anders zou lopen, werd al in augustus duidelijk, bijvoorbeeld in de kroeggesprekken die door agenten in de tweede sectie werden opgevangen:

In kroegen en tapperijen en alle overige publieke plaatsen door de laagste volksklasse en het crapule gefrequentieerd wordt heftig uitgevaren tegen het bestuur dezer gemeente en haar hoofd. 'de rijkelui[?]', zoo heet het, 'houden het geheele jaar door kermis'.²⁷

In de Jordaan kreeg de waakzame commissaris Steenbergen zelf van bewoners te horen: 'de kleine man wordt verdrukt, en wordt niets gegund – wij zullen eigen regt zoeken'.²⁸

Dat er inderdaad plannen bestonden 'eigen recht' te zoeken, werd een maand lang dagelijks onderstreept door de verspreiding van oproerige krabbels en briefjes, waarin de afschaffers van de kermis fel van repliek werden gediend. Precies als in de onrustige zomer van 1848 werd de stad overspoeld door handgeschreven teksten, waarin de gemeenteraad, 'de rijken' en vooral burgemeester Den Tex de mantel werd uitgeveegd. Een 'ezel' was hij, een 'smeerlap', 'lamstraal' en 'landverrader' zelfs.²⁹

De afschaffing van de kermis was dan ook wel een lage en laffe streek, die schreeuwde om wraak. In anonieme dreigementen op schuttingen, muren en met name urinoirs, in drie variaties was sprake van die wraak. In de eerste plaats zou het standbeeld van Thorbecke, dat in mei was onthuld en van de aloude Kaasmarkt plotseling het Thorbeckeplein had gemaakt, van zijn sokkel worden getrokken:

Kermis moet er wezen
Kermis moet er zijn
Anders mag de Burgemeester vreezen
En Thorbecke van het plein³⁰

Naast de stenen Thorbecke moest vooral de 'scheele sodemieter' Den Tex het ontgelden. Over de tenuitvoerlegging verschilden de meningen, maar dat maakte voor het beoogde resultaat geen verschil: 'Hang den Burgemeester maar op', 'Schiet den Tex dood', of: 'den Tex zal de koude koorts krijgen'.³¹ Verreweg het belangrijkste, want meest reëel, was toch de derde wraakmaatregel waarmee werd bedreigd:

Godverdomme Kermis moet er wezen, Kermis moet er zijn
Anders slaan wij bij den Burgemeester de ruiten kort en klijn.³²

Een grootschalig oproer met veel glasgerinkel was inderdaad precies wat Amsterdam te wachten stond.

Tegen het einde van augustus, naarmate de traditionele kermisweek naderbij kwam, werden de aangeplakte briefjes niet alleen talrijker, maar ook uitvoeriger, concreter en dreigender van toon. Onrustbarend waren vooral de handgeschreven waarschuwingen aan de 'Lamstralen van den gemeenteraad en flaauwe Burgemeester', die op 27 augustus meldden dat een contingent van 15.000 oproerige Amsterdammers was gevormd:

Wij zullen jullie Godverdomme eerst een bezoek afleggen die niet voor de poes is en dan zullen wij nogmaals zingen en het kan ons niet verdomme, maar Kermis moet er komen, want anders gaat het stadhuis naar de Maan.³³

Van dezelfde hand moet de oproep zijn geweest, die op zondag 10 september, de dag voordat de kermis had moeten beginnen, werd aangetroffen op de Kattenburgerbrug, op de hoek van het Singel en de Reguliersbreestraat, en op twee verschillende plaatsen in de tweede sectie. Nu werden de Amsterdammers opgeroepen om op de avond van de volgende dag naar de Botermarkt te komen:

dan zult gij van ons zien dat wij, eerst 15.000 mannen telde en vermeerderd zijn tot 85.000 mannen, en vrouwen, om die lafaard die op zijn geld steunt te vermoorden (Wij meenen de burgemeester) om de ambachtsman te plagen en te drukken, daar zal hij leelijk van staan te kijken.³⁴

Deze oproep was dan wel voorzien van de aanhef 'Burgers van Amsterdam', een nadere precisering volgde direct daarop: 'allen die in de Willemstraat, Bikkerseiland, Bierkade, Jonker en Ridderstraat, Foelie en Batavierstraat, Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg wonen'. De bedoeling was daarmee duidelijk: het gebundelde optreden van Willemstraters, Bierkaaiers, Ridder- en Jonkerstraters en Eilanders moest wel garant staan voor een roerige kermisweek.

De opzet slaagde wonderwel. Op maandag 11 september 1876 trokken twee groepen van elk 300 tot 500 personen naar de Botermarkt, terwijl een derde groep van nog eens 200 of 300 man aan het begin van de avond een omgang door de Jodenhoek maakte. De *Amsterdamsche Courant* wist de volgende dag te melden dat 'allen' gewapend waren geweest met korte stokken, bij uitstek geschikt om de ramen mee in te slaan. Een deputatie meldde zich op de stoep van burgemeester Den Tex aan de Herengracht, waar wijselijk niet werd opengedaan. Toch duurde het nog tot 11 uur voor het oproer werkelijk losbarstte, maar toen de teerling eenmaal was geworpen en in de Kalverstraat de eerste winkelruiten sneuvelen, bleek de menigte niet meer te stuiten. De doorgaande routes in het centrum werden het toneel van een uitgelaten en feestelijke vernielzucht. De meegebrachte stokken werden nu inderdaad driftig gebruikt om in de Kalver-, Spui- en Beursstraat, langs de Lelie-, Heren- en Keizersgracht en op het

Rokin de ruiten van straatlantaarns, woningen, kantoren en winkels te verbrijzelen, terwijl in de Paleisstraat ook nog eens brand werd gesticht. Op de Herengracht kreeg het huis van burgemeester Den Tex het zwaar te verduren, maar hijzelf wist zich tijdig uit de voeten te maken. Toen de politie de volgende ochtend de schade kon opnemen, bleek dat vooral in de Kalverstraat en langs de Herengracht de ruiten huis aan huis waren ingeslagen. Niet minder dan 101 percelen hadden schade opgelopen en daarbij hadden vooral de luxe 'paarse ruiten' het moeten ontgelden. Opmerkelijk genoeg toonde de langsttrekkende menigte zich nergens roofzuchtig. Weliswaar leden winkeliers schade doordat hun waren in de verbrijzelde uitstalkasten bedorven waren, maar van diefstal werd nergens melding gemaakt.³⁵

Terwijl in vier van de vijf politiesecties de ingeslagen ruiten bij tien- of zelfs honderdtallen werden geteld, was de avond in de derde sectie, die de Oostelijke Eilanden en de Jodenhoek omvatte, heel anders verlopen. Tot tweemaal toe was een grote optocht dwars door de Jodenhoek getrokken, zonder echter veel vernielingen aan te richten. De bedoeling van deze stoeten leek veeleer te zijn geweest de Eilanders en misschien ook de Joden mee te krijgen. De stemming zat er in ieder geval goed in. Onder luid gezang werden de aanvoerders rondgedragen op meegevoerde planken.³⁶ Een trotse commissaris van deze sectie kon de volgende dag desalniettemin melden, dat de twee luidruchtige optochten door zijn gebied de bewoners niet hadden weten mee te slepen:

Die menigte bestond grootendeels uit opgeschoten jongens gekleed als sjouwers, terwijl er zich volgens informatie, ook enkele onder bevonden van meer fatsoenlijk gehalte. [...] Volgens de van tijd tot tijd ingekomen berigten, vermeen ik met zekerheid te kunnen mededeelen, dat de hiervoren bedoelde jolende volksmenigte hoofdzakelijk bestond uit bewoners van Jonker- Ridder en Willemstraten.³⁷

Juist dat laatste zal de doorslag hebben gegeven. Wanneer de deelnemers aan deze kermisoptochten inderdaad afkomstig waren uit de Jordaanse Willemsstraat en de met de aangrenzende Jodenhoek geducht rivaliserende Ridder- en Jonkerstraten, hadden Eilanders en Jodenhoekers een goede reden zich niet bij deze 'vreemdelingen' aan te sluiten. De al even opgetogen *Amsterdamsche Courant* wist zelfs te melden dat de oproermakers op Kattenburg door de bevolking waren weggestuurd. Precies als in 1848 hadden de Eilanders tijdens een algemeen stadsoproer hun eigen buurt buiten schot weten te houden.³⁸

Ook zonder hen echter duurde het oproer nog dagen voort. Massale inzet van huzaren, infanterie, schutterij en politie leek op de volgende avonden het vuur alleen maar verder aan te wakkeren. Met ingang van de avond van woensdag 13 september werd het ruitentikken verwisseld voor een nieuw vermaak. De menigten die vanuit de Jordaan in zuidelijke richting langs de Herengracht optrokken, werden nu halverwege de burgemeesterswoning door een aanzienlijke troepen-

macht van infanterie, cavalerie en schutterij gestuit, wat aanleiding gaf tot een reeks massale schermutselingen op het Koningsplein. Pas op vrijdagavond 15 september, nadat het weer was omgeslagen en de regen inzette, keerde de rust terug. De schade was enorm: vele honderden ruiten waren gesneuveld, meer dan honderd Amsterdammers waren opgepakt en tientallen gewonden, zonder uitzondering slachtoffers van het overheidsoptreden, lagen in de gasthuizen. Ten minste één Amsterdammer, een zekere werkmans Pogge, zou daar aan de gevolgen van zijn verwondingen komen te overlijden. De weduwe Pogge en haar vier verweesde kinderen zouden later, samen met een aantal gewonden, door Klaas Ris tijdens een protestbijeenkomst letterlijk ten tonele worden gevoerd om aanschouwelijk te maken hoe buitensporig het geweld van de 'openbare magt' was geweest.³⁹

In de loop van deze roerige kermisweek leek de belangrijkste bron van onrust inderdaad meer en meer verschoven te zijn naar de ordehandhavers zelf. Dronken dragonders stormden te paard door de stad en dreven met buitensporig geweld eenieder aan de kant. Agenten die tijdens gevechtspauzes even niets te doen hadden, sloegen in het nachtelijk duister hun sabels over de keien, zodat de vonken eraf vlogen en het publiek zich gewaarschuwd wist. Sommige agenten waren er trots op, met een gloednieuwe sabel rond te lopen, en vertelden aan wie het maar horen wilde, dat de oude in het gebruik doormidden was gebroken. De jonge politiecommissaris Jonas Daniël Stork vestigde in deze dagen zijn naam als brute geweldenaar. Meerdere getuigen wisten te vertellen hoe hij met een tiental beschonken agenten een logement was binnengevallen en de aanwezigen onder het roepen van 'er uit Godverdomme! naar boven!' een doodschrik had aangejaagd. Zijn agenten waren tierend en vloekend op de tafels geklommen en sloegen met hun sabels de lampen tot splinters.⁴⁰ Als het op bravoure en gewelddadigheid aankwam, had de Amsterdamse politie zich in het Kermisoproer aan haar tegenstander gewaagd betoond.

De belangrijkste verzetshaard tijdens het Kermisoproer moet in het noordelijk deel van de Jordaan hebben gelegen. Na zijn pensionering terugblikkend, zou C. Batelt, in 1876 nog een jong straatagent in de vijfde sectie, zich herinneren:

Zooals het meer gebeurt begonnen de relletjes door kinderen. Troepen kinderen trokken door den Jordaan zingende 'kermis mot er wezen, kermis mot er zijn'. Al spoedig sloten de respectievelijke Pa's en Ma's zich daarbij aan, zoodat het op het laatst een stoet werd.⁴¹

De voornaamste botsingen vonden weliswaar plaats op het eigen terrein van de welgestelde 'lamstralen' aan de Herengracht, op de Dam en op het Koningsplein, maar juist de kleinere incidenten laten zien waar het merendeel der oproerigen thuishoorde. Al op 11 september 1876, de eerste avond van het oproer, werd op de hoek van de Palmdwarsstraat en de Willemsstraat een tamboer van de schut-

terij door een zingende menigte in het nauw gedreven en van zijn instrument beroofd. Twee dagen later hoorden twee schutters in dezelfde Willemsstraat zeggen dat het volk zich van nu af aan gewapenderhand zou verweren tegen de huzaren en soldaten. Inderdaad werd de Willemsstraat de enige plek buiten het stadscentrum waar de gewapende macht zich genoodzaakt zag tot het verrichten van felle charges te paard. Een bange bewoner van de Vondelkade hoorde bij toeval een fruitventster uit de Jordaan ('het was eene kolosale vrouw lichtblond') een verhaal vertellen 'dat hierop neerkwam':

Heden avond of wanneer zij wanen alles stil is zal er in de Willemstraat een quasi opstand bewerkt worden, ten einde zodoende de Dragonders en Militaire er heen te lokken, en ze dan met kokend water en steenen te werpen dan de Dragonders de pezen doorsnijden en de paarden eveneens de halve stad moet afbranden etc dan doorspekt met de noodige vloeken.⁴²

Het was natuurlijk grootspraak, maar na een oproer dat dagen had aangehouden, maakte alleen al de vermelding van de Willemsstraat het verhaal angstaanjagend genoeg. Tot in de hoogste kringen van Den Haag werd de rol van de roerige Willemsstraters besproken.⁴³

Of ondertussen de Eilanders werkelijk geheel en al afzijdig zijn gebleven is niet zeker, maar dat ook zij de afschaffing van de kermis ten diepste betreurden, staat wel vast. Sommige jongeren op Oostenburg zouden bovendien wel degelijk van plan zijn geweest 'een zoogenaamd "kijkje in de stad" te gaan nemen'.⁴⁴ In ieder geval bestonden er onder de Kattenburgers plannen om bij het aanstaande bezoek van Willem III de paarden van zijn rijtuig uit te spannen, 'dit voort te trekken en dan Z.M. te verzoeken eenen anderen Burgemeester te willen benoemen'.⁴⁵ Een plan dat niet kon worden uitgevoerd omdat de koning afzag van zijn jaarlijks bezoek aan het roerige Amsterdam, maar dat eens te meer illustreert hoezeer het Amsterdamse volk zijn sociale ongenoegen op het falen van lokale autoriteiten projecteerde.

Het meest opmerkelijke aspect van dit uit vermeende traditionele rechten ontsproten oproer was wel de politieke nasleep. Het 'nationale' ANWV had de werklieden in een reeds tevoren geschreven en nu massaal verspreid manifest opgeroepen, rust en orde te bewaren door toch vooral kalm thuis te blijven. Eerder al had het ANWV uit het oogpunt van zedelijke verheffing zich in het koor van de kermisafschaffers geschaard. Het ordewoord van Heldts Werklieden-Verbond trok welwillende aandacht tot in de Tweede Kamer, waar de minister van Justitie, Graaf C.Th. van Lynden van Sandenburg, niet onopgemerkt wilde laten 'dat wat het Verbond heeft gedaan in dagen van spanning, niet[s] dan goeds geweest is'.⁴⁶ Of naast de minister ook veel Amsterdamse werklieden zo enthousiast waren, valt ondertussen te betwijfelen.

Heel anders dan het ANWV reageerden de mannen die in vroeger jaren tot de Internationale hadden behoord. Onder aanvoering van Klaas Ris en Albert Hof-

man kwam na de kermisweek de oude kern weer in beweging, en met een succes dat alle voorgaande ervaringen ver overtrof. Door de hele stad, aan de Rijksmarinewerf, op de Dam en in de Weesperstraat, werden vanaf 28 september door *Asmodée*-drukker T.A.D. Visscher verzorgde strooibiljetten verspreid, waarin de burgers van Amsterdam werden uitgenodigd voor een 'Openbare Volksvergadering' op zondag 1 oktober. Het schandalige optreden van de gemeentelijke en militaire autoriteiten zou besproken worden, alsmede maatregelen om herhaling te voorkomen, en er zou op 'strengere vervolging der schuldigen' worden aangedrongen.⁴⁷ Lokaal Dalrust was op dat moment al aan de slopershamer ten prooi gevallen, maar het 'Zomer-Théater' van de Heer Claus, in het Plantsoen bij de Willemspoort, bood een uitstekend alternatief. Temeer daar het wel heel dicht bij de Willemsstraat was gelegen.

De volksvergadering werd een doorslaand succes. Had de grootste Dalrust-bijeenkomst ooit 1400 man getrokken, het protest tegen de wijze waarop het Kermisoproer de kop was ingedrukt, werd bijgewoond door nagenoeg 2500 mensen. Die luisterden, terwijl 'men als haringen in een ton in de ruime zaal, ja zelfs in de tuin was opgepakt', naar een reeks van sprekers die allen betoogden dat de autoriteiten hun bevoegdheden op schandalige wijze hadden overschreden. Namens de Volksvergadering werd nog staande de bijeenkomst een telegram aan de koning verzonden, waarin werd aangedrongen op onmiddellijk ontslag van de Amsterdamse burgemeester en 'dat eene strenge vervolging moge worden ingesteld, tegen zijne medeplichtigen betreffende de Amsterdamsche mishandeling'.⁴⁸

De bijeenkomst werd voorgezeten door een comité van oude bekenden: de Kattenburger smidsgezellen Ansingh en Maagdenberg; kleermaker P.H.A. Schröder; J.C. Lebeau, Klaas Ris en Albert Hofman, allen voorheen deel uitmakend van de kern van Amsterdamse Internationalen. Minder bekende namen waren die van winkelier Jan Jacob Seelhorst uit de Voetboogstraat en kruideniersbediende Johannes Mater uit de Marnixstraat. Toch waren ook dit geen nieuwelingen: Jan Mater had ruim een jaar tevoren het overlijden van zijn zoon-tje Jakobus in *De Werkman* bekendgemaakt, terwijl Seelhorst zijn eerste sporen al rond 1862 in het koffiehuis van Evert Hendrik Hartman had verdiend, en in café Cosmopoliet en bij Desprez geld had ingezameld ten behoeve van de gezinnen van geëmigreerde Internationalen.⁴⁹

Hoewel tijdens de Volksvergadering in het Zomer-Théater van Claus tevens geld werd ingezameld voor de slachtoffers van het overheids geweld, trachtte het comité bij monde van Klaas Ris een weidser perspectief te openen. De aanwezigen werd voorgehouden dat wanneer ook niet-belastingplichtige Amsterdammers stemrecht zouden hebben gehad, in de gemeenteraad nooit een meerderheid voor afschaffing van de kermis gevonden had kunnen worden. Dit betoog was wel een knap staaltje van hoe, op basis van de verdediging van veronderstelde 'traditionele rechten', een 'moderne' politieke beweging met hoogst actuele eisen kon worden geformeerd. Dankzij het optreden van de voormalige Interna-

tionalen legde de strijd rond de aloude kermis de grondslagen voor een herleving van de kiesrechtbeweging. Het publiek moet er klaar voor zijn geweest. Op de tweede dag van de schermutselingen was bij het Binnengasthuis al een handgeschreven briefje gevonden, waarin het algemeen stemrecht als oplossing werd gepresenteerd:

Amsterdammers je vrijheid wordt je ontnomen algemeen stemregt dan kun jelui den Koning inroepen als Souvereine vorst die zal jelui je vrijheid weerom geven die ondergeschikten je ontnemen.⁵⁰

Ten minste één stemgerechtigde Amsterdammer toonde zich solidair. Toen begin oktober de stembriefjes voor de gemeenteraad werden geopend, bleek een grappenmaker zijn stem te hebben uitgebracht op Klaas Ris, Albert Hofman en Adolphe – *Asmodée* – Visscher.⁵¹

Het belangrijkste resultaat van de Volksvergadering bij de Willemspoort was wel dat het Kermisoproer er tot het 'Kermisshandaal' werd gemaakt. Niet het volk, maar de autoriteiten behoorden in de beklaagdenbank. Dit succes moet het moreel van de Internationalen veel goed hebben gedaan. Een herhaling op dezelfde plek bleek niet mogelijk, waarschijnlijk doordat commissaris Steenbergens druk uitoefende op lokaalhouder Claus. Aan de andere kant van de stad, tegenover de tuin van Artis, werd de grote zaal van gebouw Plancius voor 25 gulden gehuurd. Hier zou op zondag 29 oktober de vervolgvergadering bijeen zijn gekomen, als niet ook deze zaaleigenaar zich onder druk van de politie had bedacht en het huurcontract had opgezegd. Die opzegging kwam te laat om het publiek nog te kunnen inlichten. Dat kwam dan ook met vijfhonderd man voor een dichte deur te staan, opgeroepen als het was met biljetten die uit naam van Albert Hofman onder anderen door schoenpoetser 'Malle Kees' Evers waren uitgedeeld. Dat de deuren van Plancius gesloten bleven en een enorme politiemacht aanwezig was, wekte de woede van de toegestroomde menigte. Met name de aanwezige gewonden waren volgens *De Werkman* woedend, 'en schenen wel hun leven veil te hebben voor het onrecht dat [hun] op nieuw werd aangedaan'.⁵²

Klaas Ris gooide olie op het vuur door staande op een stoel de menigte luidkeels toe te roepen: 'het lokaal is ons', waarna het volk onder hevig gedrang een bestorming van de deur waagde, die met moeite door een viertal agenten kon worden gestuit. De menigte ging daarop uiteen, terwijl een groep van ongeveer 50 man de bestuurders Ris, Hofman, Schröder en Lebeau volgde naar gebouw De Werkmansbond in de Spuistraat, de zetel van het ANVV.⁵³

Het geslonken gezelschap vond onderdak en een verfrissing in de koffiekamer van De Werkmansbond, maar toen de pachter enige heethoofden onder ogen bracht dat het niet was toegestaan toespraken te houden, liepen de gemoederen weer hoog op. Tot overmaat van ramp herkende iemand de in burger aanwezige politiedienaren, naar één hunner rapporteerde:

Eensklaps kregen verschillende lieden mij in het oog en riep men weg met de politie en werden wij de zaal uitgedrongen. De vergadering was zeer luidruchtig om niet te zeggen bestaande uit het minste soort van lieden.⁵⁴

Terug op het bureau bereikte de verjaagde agenten het verzoek van ANWV-zijde de koffiekamer van De Werkmansbond te ontruimen, hetgeen geschiedde. Voor het 'minste soort van lieden' dat daarmee andermaal op straat belandde, was in ieder geval duidelijk dat het ANWV hun een al even weinig gastvrij onthaal bood als de Amsterdamse politie. Klaas Ris en de zijnen hadden zich geen gunstiger afloop kunnen wensen.

VOX POPULI IN DE HUISKAMER

Dat de Amsterdamse aanhang van de ter ziele gegane Internationale in de nasleep van het Kermisoproer zo slagvaardig kon optreden, was te danken aan de samenhang die hun kring had behouden, ook in de jaren dat de buitenwereld niets meer van hen vernam. Het onderling verkeer van de voormalige Internationalen had zich grotendeels afgespeeld in de beslotenheid van de huiskamer van Hendrik Gerhard, van waaruit echter zo nu en dan nog strafexpedities tegen liberale heren en het ANWV werden ondernomen. Nadat het Kermissschandaal de publieke aandacht weer op hen had gevestigd, kwamen de voorbereidingen voor een nieuwe, radicale werkliedenvereniging in een stroomversnelling.

Sedert zijn ontslag als luxe-kleermaker in september 1872 was het met Hendrik Gerhard snel bergafwaarts gegaan. Gewend aan een uitzonderlijk hoog salaris en een gerieflijke, ruime woning in de Runstraat, had hij voor zichzelf moeten beginnen en zich tot de lezers van *De Werkman* gewend om beklanting. Dat leverde heel wat minder op dan werken voor de vooraanstaande firma Bodenheimer in de Kalverstraat. Het huis in de Runstraat had de familie al enige maanden voor het ontslag ingeruild voor een woning in de Dollebegijnensteeg aan de Bierkaai, vermoedelijk om kosten te besparen. Juist in die dagen immers vertrok de veertienjarige oudste zoon Adrien Henri naar de Kweekschool te Hoorn om opgeleid te worden tot schoolmeester. Met de zes overige kinderen trok het gezin Gerhard voort: van de Dollebegijnensteeg naar de Eerste Leliedwarsstraat, dan naar een armelijke eenkamerwoning in de Nes om uiteindelijk te belanden in de Binnen Brouwersstraat, ten noorden van de Jordaan.⁵⁵

Opmerkelijk genoeg bleef bij alle zorgen in deze opeenvolgende huiskamers steeds plaats voor politieke bijeenkomsten. Dat de voormalige Internationalen hun vergaderingen jarenlang in de huiskamer van Gerhard konden houden, maakt maar al te duidelijk hoezeer de krachten waren geslonken. De jongste vaste bezoeker van deze kring, de in 1848 geboren metselaar H.J.G. Jansen van Galen, herinnerde zich in 1916 een aantal van niet meer dan twintig vaste bezoekers: 'Op die bijeenkomsten werden cursussen gehouden, waar ieder op zijn

beurt inleider was.⁵⁶ De kring was klein, maar dat de twintig getrouwen jarenlang iedere tweede donderdag bijeenkwamen, was niet zonder betekenis. Hoewel hun onderling overleg al die tijd zonder praktisch gevolg bleef, moeten de deelnemers er enig nut in hebben gezien. Klaarblijkelijk schonk het onderlinge huiselijke verkeer genoeg voldoening om voort te zetten als een tijdsspendering die zinvol in zichzelf was.

Waartoe deze kleine kring in staat was, bleek in de nasleep van het Kermis-schandaal, toen Klaas Ris vanwege zijn openbaar optreden op straat kwam te staan. Houtzagerij Van Gelder had 26 jaar lang veel door de vingers willen zien, maar nu was de oude patroon overleden en maakte diens zoon de dienst uit. De jonge Van Gelder stelde zijn 55-jarige knecht voor de keus: zijn betrekking dan wel de beweging vaarwel te zeggen. Het voorlaatste nummer van *De Werkman*, waarin de stem van het ANVV al jaren het luidst had geklonken, berichtte bij monde van de Internationaal Henri Timmer uitgebreid over het wedervaren van de houtzagende volksvriend Klaas Ris. Natuurlijk had de moedige grijsaard zijn rug recht gehouden: 'Aan den avond van zijn leven, met een grijzen kop, broodeloos gemaakt te worden met vrouw en kinderen, jongens, ik zeg het u, daar behoort moed toe.' Ris stond echter niet alleen. Zijn Amsterdamse vrienden timmerden een karretje, kochten trechters, een voorraad petroleum en Klaas Ris begon zijn tweede loopbaan als petroleumventer. Toen na enige tijd het gesleep met de handkar te zwaar bleek, werd Ris door zijn vrienden ook nog eens verrast met een mak ezelinnetje.⁵⁷

De hechte, informele banden die de getrouwen onderhielden, vonden een formele bevestiging in een genootschap dat onder de schone noemer Vox Populi sinds het einde van 1873 in het diepste geheim bestond. Onder leiding van Gerhard werd het een even merkwaardige als geheimzinnige opvolger van het Amsterdamse rww. Het huishoudelijk reglement, door de leden goedgekeurd in januari 1874, bepaalde dat het ledenbestand in drie 'graden' (leerlingen, gezellen en meesters) zou worden verdeeld, waarvan alleen leden uit de hoogste graad deel van het bestuur konden uitmaken. Iedere week vergaderde een der graden, waarna een 'receptieavond' volgde, waarop nieuwe leden konden worden aangenomen. Bij getrouwe plichtsbetrachting en na gebleken 'werkzaamheid' konden leden door het bestuur worden voorgedragen voor opneming in een hogere graad. Eenieder was natuurlijk gehouden tot de strengste geheimhouding inzake de namen van leden en 'andere geheimen' van Vox Populi.⁵⁸

Aldus ingericht, hoopte Vox Populi 'de bestaande klassen-regeering te doen ophouden en te vervangen door eene volksregeering, op zuiver democratischen grondslag'. Daartoe zou het algemeen stemrecht moeten worden verkregen, maar voor het zover was, wilden de leden van het genootschap door middel van geregelde cursussen werken aan de 'zedelijke verdeling van de mensch', en elkaar 'aansporen tot zelfkennis en burgerdeugd'. Daarnaast zou de 'onderlinge beoefening van gezonde staathuishoudkunde' de leden zozeer ontwikkelen, dat zij daadwerkelijk in staat zouden zijn tot 'zelfregering'.⁵⁹

In Vox Populi vonden de voormalige Internationalen een nieuw onderdak, dat veiliger en beschutter leek naarmate minder buitenstaanders van het geheime bestaan op de hoogte waren. Enerzijds bood het sterk maçonnieke karakter van het nieuwe genootschap de mogelijkheid tot rituele bevestiging van de onderlinge relaties, inclusief de daarbij behorende hiërarchische verhoudingen. Anderzijds verraadde de agitatorische inslag van de voormalige Internationalen zich in het feit dat van begin af aan ruimte was gelaten voor het opnemen van nieuwe leden in de laagste graad.

De Amsterdamse jongeling Joan Adam Nieuwenhuis heeft een uitvoerige beschrijving nagelaten van de wijze waarop de mannen van Vox Populi probeerden nieuwe leden te rekruteren. Het decor werd gevormd door een vergadering in gebouw De Werkmansbond, waar de liberale Mr. Jacq. de Witt Hamer voor het ANVV een lezing hield over sociale democratie. De eerste vragenstellers waren Hendrik Gerhard en zijn oude strijdmakker P.H.A. Schröder, die op rustige toon vroegen om een duidelijker toelichting. Daarna was het de beurt aan Klaas Ris, wiens harde kritiek gevolgd werd door:

Een geweldige toejuiching die overging tot een ware strijdkreet, toen Ris, met zijn vervaarlijke stem, boven al dat gejuich uitriep: – Leve de sociaal-democratie – in toepassing!⁶⁰

Natuurlijk was ook B. H. Heldt aanwezig en die trachtte vergeefs de toehoorders tot bedaren te brengen. Toen Heldt de vergadering had gesloten, volgde nog een toegift:

Want plots ging midden in de zaal een man op een stoel staan. Het was een al bejaard man, met een eerwaardig voorkomen. Met luider stemme riep hij: – Wie meer wil weten van het doel der sociaal-democratie, en hoe dat te verkrijgen, die kome Zaterdagavond in het huis der opstandigen, in de Dijkstraat, wel bekend! ⁶¹

De man met het eerbiedwaardige voorkomen was in werkelijkheid nog maar 35 jaar, maar droeg inderdaad een indrukwekkende baard. Het was P.J. Penning, die in de Dijkstraat bij de Nieuwmarkt een bierhuis dreef dat de oude naam Cosmopoliet had overgenomen. De bovenzaal van de nieuwe Cosmopolite was de plek waar Vox Populi zijn 'receptieavonden' hield. Joan Nieuwenhuis belandde er samen met zijn vriend Jan Fortuyn, maar werd door de aanwezige veteranen ernstig gewaarschuwd:

Ons [werd] voorgehouden, wat wij, jonge lieden, zouden kunnen beleven aan leed en zorg, als wij zouden voortgaan op den weg voor vrijheid en gerechtigheid.⁶²

Het waren evenwel niet deze kwade voorzeggingen die Nieuwenhuis en Fortuyn ervan weerhielden lid te worden van Vox Populi:

De geheimzinnigheid dezer Vereeniging was ons bezwaar, want wij wenschten juist boven alles openbaarheid aan onze grieven en wenschen te geven!⁶³

Die mogelijkheid zou zich snel genoeg aandienen: op 7 juli 1878 richtten de oudstrijders van Vox Populi een Amsterdamse Sociaal-Democratische Vereeniging op. Daarmee begon een nieuw, groots en geruchtmakend tijdperk voor de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging.

